

УДК 94:[911.37:39](477.81/.82-22)“184/194”(093.2)

ПОСЕЛЕННЯ ОСТРОЗЬКОГО ПОВІТУ в другій половині XIX – першій половині XX ст.

Григорій РАЧКОВСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна

Наукові студії над поселеннями на території українських земель – одна із важливих складових етнічної історії України, позаяк ця проблематика перебуває на стику історії та етнології. Без її розуміння неможливе об'єктивне дослідження як історичних подій, явищ та процесів, так і традиційної культури. У пропонованій статті, на основі матеріалів з Державних архівів Волинської, Рівненської та Житомирської областей, а також опублікованих статистичних джерел, охарактеризовано специфіку поселень на території колишнього Острозького повіту впродовж другої половини XIX – першої половини XX ст. Особливу увагу звернено на територіально-адміністративний поділ зазначених теренів у час їх перебування в складі Російської імперії, Другої Речі Посполитої та УСРР-УРСР. Проаналізовано динаміку кількості поселень на території колишнього Острозького повіту за вказаний період та їхню статистику за соціально-економічними типами.

Ключові слова: Острозький повіт, Волинська губернія, Волинське воєводство, поселення, село, хутір, фільварок, колонія.

Степан Арсентійович Макарчук народився у с. Дулібах (нині Гощанського р-ну Рівненської обл.)¹, яке у той час належало до Майківської гміни Рівненського повіту Волинського воєводства² (12 грудня 1933 р. частину поселень цієї гміни, в т. ч. й Дуліби, включено до складу Гощанської гміни того ж повіту)³. Якщо говорити про приналежність Дулібів у міжвоєнний період до повітів, то спершу село було в складі Острозького повіту, а з 1925 р. – Рівненського повіту Волинського воєводства. Натомість у другій половині XIX – на початку XX ст. Дуліби входили до складу волості спочатку з центром у с. Тудорові (нині – с. Федорівка Гощанського р-ну Рівненської обл.), а згодом – у с. Довжках Острозького повіту Волинської губернії⁴. У цій статті, з огляду на непостійність територіальних меж адміністративних одиниць, за основу територіальної підпорядкованості населених пунктів та громад приймаємо адміністративний устрій Острозького повіту станом на 1911 р.

¹ Степан Макарчук, *Побачене, почуте, пережите: мемуарні мініатюри*, ред. Роман Тарнавський (Київ: Атіка, 2015), 7.

² Список населених пунктів у гмінах Рівненського повіту, 1930, Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. 30, оп. 14, спр. 58, арк. 28–29.

³ *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* 97, poz. 753 (1933).

⁴ Карти Острозького повіту, без датування, ДАРО, ф. 545, оп. 1, спр. 515, арк. 1.

В адміністративно-територіальному відношенні Острозький повіт (рос. *уезд*) поділявся на волості, які існували на Волині ще з першої половини XIX ст. Проте вони об'єднували лише удільних та державних селян. Утворення волості регулювало “Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності” від 19 лютого 1861 р.⁵. За цим положенням, волость визначалась як адміністративно-територіальна одиниця селянського самоврядування, що складалась із суміжних господарських одиниць – громад (рос. *сельских обществ*). Під час формування території волості бралися до уваги кілька умов, основна серед яких – приналежність мешканців сільських населених пунктів до однієї парафії. Зокрема, у межах повіту не дозволялося розділяти між різними волостями поселення, що належали до однієї парафії. Таким чином, кілька парафій склали волость.

Розмір волості визначали за кількістю мешканців чоловічої статі (ревізьких душ) – від 300 до 2 000 осіб. Поряд із цим, у положенні наголошено, що максимальна відстань до волосного центру не мала перевищувати 12 верст. Цих умов дотримувалися не завжди. Наприклад, у повіті для 11 поселень відстань до волосного центру коливалася від 14 до 18 верст. До таких належали села Жаврів Ганнопільської волості, Сапожин та присілок Осташівка Гоцанської, Олександрівка Здовбицької, Теремне Кунівської, Бадівка Сіянецької, Верхів, Півнева-Гора, Точевики, Лебеді та Пилипи Хорівської волостей⁶. Проте, з цього правила траплялися й виключення. Так, до парафіяльного центру у с. Малому Скнигі Довжанської волості належали села Шатерники Ганнопільської волості та Котівка Житомирського повіту⁷; до парафії у волосному центрі Борисівської волості – с. Співаки Плузненської волості⁸; мешканці с. Вульки Ганнопільської волості (нині с. Волиця Славутського р-ну Хмельницької обл.) належали до парафії у с. Крупці Кунівської волості⁹, а парафіянами церкви у с. Ляхові (нині с. Кутянка Острозького р-ну Рівненської обл.) вважалися мешканці с. Ілляшівки Новомалинської волості¹⁰.

Станом на початок 1880-х років в Острозькому повіті налічувалося 18 волостей¹¹. Очевидно, що до 1885 р. були розформовані чотири волості з

⁵ Полное собрание законов Российской империи (Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1863), собр. 2, т. 36, отд. 1, 147.

⁶ *Список населенных мест Волынской губернии. 1911* (Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1911), 6–7, 14–15, 56–57, 124–125, 210–211, 292–293, 308–309, 350–351, 394–395, 398–399.

⁷ *Девятисотлетие православия на Волыни. 992–1892 гг.* (Житомир: Типо-литография Е. П. Льва, 1892), ч. 2, 454.

⁸ Там же, 420.

⁹ Там же, 438.

¹⁰ *Девятисотлетие православия на Волыни*, 440; Николай Теодорович, *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии* (Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры, 1890), т. 2, 781.

¹¹ ДАРО, ф. 545, оп. 1, спр. 515, арк. 1; *Список волостей и гмин Европейской России с распределением по призывным участкам для отбывания воинской повинности: по сведениям к 1 января 1875 года*, ред. Михаил Раевский и Михаил Мусницкий (Санкт-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1875), 32.

центрами у селах Борисові, Мощаниці, Новомалині та Тудорові, які об'єднували відповідно шість, дев'ять, вісім та 13 поселень¹². Центрами волостей залишалися містечка Ганнопіль, Гоща, Кунів та Ляхівці (нині смт Білогір'я Хмельницької обл.), села Бугрин, Довжки, Здовбиця, Кривин, Переросле, Плужне, Семенів, Сіянци, Хорів та Уніїв (нині с. Ставищани Білогірського р-ну Хмельницької обл.)¹³. Така кількість волостей в Острозькому повіті зберігалася до зміни адміністративного підпорядкування у 1921 р., хоча в інших повітах Волинської губернії процес утворення волостей тривав аж до 1914 р.

Після Першої світової війни відбулися зміни в політичній підпорядкованості території Острозького повіту. Зокрема, 4 лютого 1921 р. частину теренів колишньої Волинської губернії поділено та включено до складу новоутворених Волинського та Поліського воєводств Польщі¹⁴.

З 14 волостей Острозького повіту до Волинського воєводства увійшли повністю Бугринська, Гощанська, Здовбицька, Сіянецька* волості, а також частини Довжківської (шість із 12 поселень**), Кунівської (19 з 31 поселення) та Хорівської (36 із 39 поселень***) волостей, по три населені пункти Ганнопільської (хутір Борщівка, села Глибочок та Жаврів) та Кривинської (хутір Глибочок, колонія Козелок та село Вельбівно) волостей, що склало близько 46% колишнього “уезда”¹⁵. Решта ж волостей увійшли до складу УСРР¹⁶.

Процес адміністративно-територіального перекроювання території Острозького повіту розпочався ще Комісаріатом земель Волині та Подільського фронту Другої Речі Посполитої – тимчасової адміністрації, яка існувала до утворення Волинського воєводства¹⁷. Розпорядженням Генерального комісара

¹² Список волостей и гмин Европейской России, 32.

¹³ Александр Забелин, *Военно-статистическое обозрение Волынской губернии* (Киев: Типография Штаба Киевского военного округа, 1887), ч. 1, 363, Приложение 4; *Памятная книжка Волынской губернии на 1886 год* (Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1885), 4–5; *Указатель волостей (гмин), станов и городов Российской империи с обозначением расстояний до ближайших станций железных дорог и пароходных пристаней* (Санкт-Петербург: Типография газеты “Сельский Вестник”, 1914), 48.

¹⁴ *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* 16, poz. 93 (1921): 216–217.

* З поселень Сіянецькій волості до УСРР відійшли лише два: чеська колонія Дідова Гора та німецька колонія Мощанівка (Грюнталь).

** До Волинського воєводства увійшли села Дуліби, Крилів, Майків, Пашки, Черниця та хутір Лідавка, до УСРР – містечко Киликіїв, села Довжки, Клепачі, Красносілка, Плоска та Малий Скнит.

*** До УСРР відійшли села Півнева Гора, Чорновода та Дорогоща.

¹⁵ Степан Макарчук, “Західна Волинь у 20–30-х роках ХХ ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї),” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 17 (2008): 226.

¹⁶ *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* 49, poz. 300 (1921): 818–819.

¹⁷ Сергій Гладишук, “Спроба нормалізації польсько-українських відносин в Західній Волині у контексті становлення тимчасової адміністрації Другої Речі Посполитої (1919–1921 роки),” *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* 40 (2014): 82.

від 4 лютого 1919 р. встановлено повітовий поділ східних земель, на той час уже окупованих Польщею. 26 вересня 1919 р. визначено гмінний поділ (пол. *gmina*), що приблизно повторював волосний поділ часів Російської імперії¹⁸.

До складу Рівненського повіту увійшли Бугринська¹⁹, Гощанська²⁰ та Здовбицька²¹ волості. У новоутвореному Волинському воєводстві в складі Острозького повіту сформовані Майківська, Кунівська, Сіянецька та Хорівська гміни. Позаяк колишній волосний центр (містечко Кунів) увійшов до складу УСРР, 6 травня 1922 р. Кунівську гміну перейменовано на Новомалинську²². Територія Майківської гміни, свого часу сформованої з поселень Ганнопільської, Довжківської та Кривинської волостей, з 1 січня 1925 р. увійшла до складу Рівненського повіту. Натомість Здовбицька гміна поверталася в межі Острозького повіту. Одночасно з територіальною реорганізацією відбулося переведення повітового управління з прикордонного Острога до Здолбунова, а Острозький повіт (пол. *powiat*) перейменовано у Здолбунівський²³.

Наступний етап адміністративно-територіальних реформувальних відбувся 12 грудня 1933 р. За розпорядженням міністра внутрішніх справ, населені пункти Майківської гміни, а саме – Борщівка, Глибочок, Дуліби, Жаврів, Лідівка, Майків та Пашуки, переходили до складу Гощанської гміни, села Крилів та Черниця – до Корецької, а саму Майківську гміну скасовано. До складу Гощанської гміни також переходили села Агатівка та Башине Бугринської гміни, натомість поселення Блудів (нині с. Світанок Корецького р-ну Рівненської обл.) та Бранів прилучали до Межиріцької гміни Рівненського повіту²⁴.

З початком Другої світової війни і наступним приєднанням Західної України до УРСР, на цих територіях запроваджено радянський адміністративний устрій. Зокрема, Указом Президії Верховної Ради УРСР від 27 листопада 1939 р. та Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 р. утворено Рівненська область у складі п'яти повітів: Рівненського, Дубенського, Здолбунівського, Костопільського та Сарненського²⁵. У січні 1940 р. указом Президії Верховної

¹⁸ Zofia Hartleb-Wojciechowska, "Rola i zadania samorządu na terenie województw wschodnich," *Rocznik Ziemi Wschodnich i Kalendarz na rok 1937*, red. Ludwik Grodzicki (Warszawa: Wydawnictwo Zarządu głównego Towarzystwa Rozwoju Ziemi Wschodnich, 1939), 54.

¹⁹ *Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziemi Wołynia i Frontu Podolskiego* 11, poz. 144 (1920): 83.

²⁰ Ibid.

²¹ *Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziemi Wołynia i Frontu Podolskiego* 3, poz. 30 (1920): 21.

²² *Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej* 103, poz. 52 (1922): 1.

²³ *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* 68, poz. 655 (1924).

²⁴ *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* 97, poz. 753 (1933); ДАРО, ф. 30, оп. 14, спр. 58, арк. 27 зв.

²⁵ Указ Президиума Верховного Совета УССР об образовании Львовской, Дрогобычской, Волинской, Станиславской, Тернопольской и Ровенской областей в составе УРСР, 27 листопада 1939 р., доступ отримано 25 березня 2015 р., <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/32-01>; *Сборник Законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 – июль 1956)* (Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1956), 52–53.

Ради УРСР ліквідовано адміністративно-територіальний поділ на повіти та гміни, натомість в областях створено райони за зразком УРСР. Територія колишнього Острозького повіту зразка 1911 р. увійшла до складу Гоцанського, Здолбунівського, Межиріцького та Острозького районів Рівненської обл.

На теренах, які відійшли до радянської України, схема адміністративно-територіального устрою змінювалась упродовж 1922–1932 рр. аж чотири рази. Зокрема, волості Острозького повіту були включені до складу Ізяславського повіту з центром у м. Шепетівці²⁶. Перекроювання меж губерній і повітів та створення великої кількості сільрад (переважно з фіскальною метою) ускладнювали управління територіями. У циркулярі губвиконкомом за підписом народного комісара внутрішніх справ Миколи Скрипника від 23 січня 1922 р. йшлося про те, що внаслідок змін в адміністративно-територіальному поділі, які відбулися в попередні роки, наркомат не має навіть повних списків усіх населених пунктів України, а також належного уявлення про межі волостей і повітів²⁷.

6 жовтня 1922 р. третя сесія ВУЦВК VI скликання затвердила нову триступеневу систему територіального районування, яка передбачала наявність округ з утворенням волосних (районних) і сільських адміністративних одиниць. Сільські ради повинні були мати чисельність мешканців не менше 1 000 осіб, волосні райони – від 25 до 40 тис., округи – 450–600 тис. осіб²⁸. Роботи з нового районування розпочали наприкінці листопада 1922 р. й закінчили 3 лютого 1923 р. Постановою ВУЦВК “Про адміністративно-територіальний поділ Волині” від 7 березня 1923 р., повіти перетворено в округи, а укрупнені волості – в райони²⁹. Згідно з цією постановою, у Волинській губернії створені Житомирська, Коростенська та Шепетівська округи³⁰. Територія Острозького повіту увійшла до Шепетівської округи в складі Ганнопільського, Славутського, Плужненського та Ляхівецького районів³¹.

Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 13 червня 1930 р. на території Української СРР розформовано 13 округ, у т. ч. й Шепетівську, територію якої

²⁶ *Список волостей Украинской Социалистической Советской Республики (приложение к схематической административной карте Украины, изданной Ц.С.У. Украины по данным на 15.X.1921 г.)* (Харьков: Типография Командующего всеми вооруженными силами Украины, 1921), 1.

²⁷ Ярослава Верменич, “Реформування адміністративно-територіального устрою УРСР у 20–30-х рр.: прорахунки й уроки,” *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* 10 (2003): 82.

²⁸ Андрій Ярошевич, *Адміністративне районування Київщини* (Б. м., б. р.), 8, 11.

²⁹ *Збірник законень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України 18–19 (1923):* 306, 309.

³⁰ Там само, 559, 561–562.

³¹ *Матеріали по адміністративно-територіальному делению Волинской губернии 1923 года* (Житомир: Волинский губернский отдел управления, 1923), 86–87; *Адміністраційно-територіальний поділ У.С.Р.Р. при 3-х ступеневій системі врядування (за даними на 1 жовтня 1925 року)* (Харків: Друкарня ВУЦВКу “Червоний друк”, 1925), 72.

приєднано до Бердичівської округи³². За черговою адміністративно-територіальною реформою 1930 р., поділ на округи скасували, натомість встановили самостійні адміністративні одиниці – райони, які підпорядковувалися безпосередньо столичному центру³³. За постановою ВУЦВК від 3 лютого 1931 р. розформовано Ганнопільський, Плузненський райони, територію яких приєднали відповідно до Славутського та Ізяславського районів³⁴.

Двоступенева система не виправдала себе, тому постановою ІV позачергової сесії ВУЦВК від 9 лютого 1932 р. створено п'ять областей: Вінницьку, Дніпропетровську, Київську, Одеську та Харківську³⁵. Територію колишнього Острозького повіту в складі Ізяславського, Ляхівецького та Славутського районів включено до Вінницької обл.³⁶. Згодом, постановою ЦВК УСРР від 26 лютого 1935 р., відновлено Плузненський район у складі 33 сільських рад (Антонівської, Дорогощанської, Жуківської, Мало-Радогощанської, Хотенської І, Хотенської ІІ, Велико-Гнійницької (нині Поліська сільська рада Ізяславського р-ну), Загірцівської, Перерослівської, Секержинецької (Шекеринецької), Дертківської, Коритнівської, Плузненської, Шельвівської, Добринської, Карпилівської, Ювківецької, Старо-Гутиської, Долоцької, Кур'янківської, Слобідської, Велико-Боровицької, Дзвінківської, Кам'янської, Стороницької, Мало-Боровицької, Залузької, М'якотівської, Велико-Радогощанської, Білотинської, Зіньківської, Михайлівської та Борисівської), які вилучили зі складу Ізяславського району³⁷.

У середині 1930-х років радянський уряд робив спроби запровадити елементи триступеневої системи адміністративного поділу зразка 1920-х років. Зокрема, за постановою ЦВК УСРР від 4 травня 1935 р. “Про утворення округів на території Київської і Вінницької областей”, на теренах західної частини Вінницької обл. утворено Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Могилівський та Шепетівський прикордонні округи. До останнього входило 10 районів, зокрема й ті, які об'єднували населені місця колишнього Острозького повіту: Ізяславський, Ляхівецький, Плузненський та Славутський³⁸. Загалом, новостворені округи відрізнялися від попередніх за площею, складом населення та підпорядкуванням. Однак цю реформу не довели до кінця, позаяк деякі райони так і не стали складовою округів. Уже в 1937 р., за постановою ЦВК СРСР від 22 вересня, відновлено систему область–район, а з Вінницької обл. виокремили Кам'янець-

³² Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України 14 (1930): 450.

³³ Олександр Врублевський, Володимир Артеменко, *Територіальна реформа: від моделювання до реалізації: інформаційні матеріали для Хмельницької області* (Київ: Інститут громадянського суспільства, 2006), 8.

³⁴ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України 3 (1931): 58.

³⁵ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України 5 (1932): 41.

³⁶ Там само, 44.

³⁷ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України 4 (1935): 4–5, 7.

³⁸ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України 13 (1935): 4.

Подільську обл. (з 1954 р. – Хмельницька обл.), до якої увійшли райони трьох прикордонних округів, у т. ч. й Шепетівського³⁹.

Тепер розглянемо динаміку зміни кількості поселень Острозького повіту, яка мала особливо виразну тенденцію до збільшення. Зокрема, у 1870-х роках у межах повіту налічувалося від 196⁴⁰ до 202⁴¹ населених місць. За даними 1877 р., в повіті у межах 18 волостей налічувалося 252 поселення⁴². У 80-х роках XIX ст. кількість поселень складала 260⁴³ (за іншими відомостями, їх було від 305 у 1887 р.⁴⁴, до 208 у 1889 р.⁴⁵). У 1890-х роках кількість населених пунктів в Острозькому повіті поступово збільшувалась: від 239 у 1893 р.⁴⁶ до 280 у 1896 р.⁴⁷ та 364 у 1899 р.⁴⁸.

На початку XX ст. процес збільшення кількості поселень у межах Острозького повіту продовжувався: на початку 1906 р. зафіксовано 378 населених пунктів⁴⁹, на початку 1910 р. – 428⁵⁰. Відтак, свого максимуму мережа поселень повіту досягла 1914 р., коли їхня кількість склала 442⁵¹. Хоча у статистичних довідниках в Острозькому повіті фігурує і більше число поселень – 486 одиниць. Ці дані стосуються 1912 р. і були оприлюднені у “Пам’ятній книзі Волинської губернії на 1914 рік”, а трохи згодом Павло Тутковський використав їх у своєму дослідженні. Однак різниця полягає лише у кількості населених пунктів Хорівської

³⁹ *Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик* 63 (1937): 275.

⁴⁰ *Список волостей и гмин Европейской России*, 32.

⁴¹ Павел Тутковский, “Антропогеографические этюды по Волини,” *Труды Общества исследователей Волини* 13, вып. 1 (1915): 91.

⁴² *Волости и важнейшие селения Европейской России: по данным обследования, произведенного статистическими учреждениями Министерства внутренних дел* (Санкт-Петербург: Издание центрального статистического комитета, 1885), вып. 3, 190.

⁴³ Забелин, *Военно-статистическое обозрение Волынской губернии*, 363, Приложение 4; Тутковский, “Антропогеографические этюды по Волини,” 91.

⁴⁴ Підраховано за: *Список населенных мест Волынской губернии. 1887* (Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1887), 45–54.

⁴⁵ *Памятная книжка Волынской губернии на 1890 год* (Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1889), 8.

⁴⁶ *Памятная книжка Волынской губернии на 1893 год* (Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1893), 5, 22.

⁴⁷ *Памятная книжка Волынской губернии на 1896 год* (Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1896), 12, 48.

⁴⁸ Підраховано за: *Памятная книжка Волынской губернии на 1899 год* (Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1899), 12.

⁴⁹ *Список населенных мест Волынской губернии. 1906* (Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1906), 177–188.

⁵⁰ Підраховано за: *Список населенных мест Волынской губернии. 1911*, 2–454.

⁵¹ Підраховано за: *Памятная книжка Волынской губернии на 1915 год* (Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1915), 144, 146; Тутковский, “Антропогеографические этюды по Волини,” 115, 119.

волості, де впродовж кількох років фіксувалося існування 56–57 поселень⁵², за матеріалами 1912 р. їхня кількість раптово зросла до 136 одиниць⁵³, а вже за черговими статичними даними повернулася до попередніх 56 населених місць⁵⁴. Така статистика дає підстави сумніватися в об'єктивності наведених даних.

Отже, з 1870-х років за чотири десятиліття кількість поселень в Острозькому повіті зросла на 128%, що за абсолютними показниками становило 246 населених пунктів. Станом на 1923 р. кількість поселень тут складала 357 одиниць (136 поселень на території радянської України⁵⁵ та 221 – у межах Рівненського та Острозького повітів Волинського воєводства Другої Речі Посполитої⁵⁶). У 1936 р. на території колишнього Острозького повіту, яка перебувала у складі Польщі, був уже 241 населений пункт⁵⁷. У 1926 р. нараховувалось 242 населених пункти у чотирьох районах Шепетівської округи. Однак узагальнені дані по Ганнопільському, Ляхівецькому, Плужненському та Славутському районах не дають змоги прослідкувати чітку динаміку чисельності поселень, оскільки до них увійшли 22 поселення з колишнього Ізяславського повіту зразка 1911 р. На жаль, брак даних за період 1930-х – початку 1940-х років не дозволяє простежити подальший розвиток поселень до 1946 р., коли в межах колишнього Острозького повіту їх налічувалося 378 одиниць (249 поселень у складі Кам'янець-Подільської обл. та 129 – у межах Рівненської обл.)⁵⁸. Порівняно з найбільшим відомим показником чисельності поселень у 1912 р., кількість населених пунктів у 1946 р. зменшилася на 22%. Тобто, в охарактеризованих хронологічних межах найбільші темпи приросту поселень спостерігались у 90-х роках ХІХ ст. та наприкінці першого десятиліття наступного століття.

Зміни чисельності поселень у волостях Острозького повіту можемо прослідкувати лише з середини 70-х років ХІХ ст. Варто зазначити, що у джерелах, які стосуються цього періоду, зазначено лише кількість поселень. Повний перелік наявних населених пунктів поданий у 1887 р., коли під егідою

---

⁵² *Список населенных мест Волынской губернии. 1911*, 4–454; *Памятная книжка Волынской губернии на 1912 год* (Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1911), 98; *Памятная книжка Волынской губернии на 1913 год* (Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1912), 154.

⁵³ *Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год* (Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1913), 146.

⁵⁴ *Памятная книжка Волынской губернии на 1915 год*, 150.

⁵⁵ Підраховано за: *Материалы по административно-территориальному делению Волынской губернии 1923 года*, 164–170.

⁵⁶ Підраховано за: *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych* (Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1923), t. 9, 46–61.

⁵⁷ Підраховано за: *Wołyński Dziennik Wojewódzki* 1 (1936): 66–75, 91–95.

⁵⁸ Підраховано за: *Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року* (Київ: Українське видавництво політичної літератури, 1947), 223, 231, 239–240, 243, 247–248, 441–442, 448–449, 457–458.

Волинського губернського статистичного комітету вийшов друком перший “Список населених місць Волинської губернії”⁵⁹.

Порівнюючи відомості про кількість поселень у волостях Острозького повіту, що містять списки поселень за 1887 р. та 1910 р., помітний приріст у Бугринській, Кунівській і Ляхівецькій волостях – відповідно на 100%, 103% та 107%. У Бугринській волості зафіксовано 19 нових населених пунктів: вісім сіл (Олексіївка, Михайлівка (нині с. Ясне Гощанського р-ну), М’ятин, Ново-Країв, Посягва, Сергіївка, Стадники та Федорівка), дві колонії (Підліски й Стефанівка) та 11 хуторів. У Кунівській волості виникло 30 нових поселень: два села, одна колонія та 27 хуторів. У Ляхівецькій волості до нових поселень належали чотири села та 12 хуторів. Незмінною залишилася кількість населених пунктів у Перерославській та Плужненській волостях – відповідно 27 та 32 одиниці.

В інших волостях Острозького повіту в цей період також спостерігалось збільшення кількості поселень: у Ганнопільській волості на 24% (з 25 до 31 одиниці), Довжанській – на одиницю (з 14 до 15), Здовбицькій – на 27% (з 26 до 33), Кривинській – на 63% (з 19 до 31), Семенівській – на 23% (з 13 до 16), Сіянецькій – на 28% (з 18 до 23), Уніївській – на 14% (з 21 до 24), Хорівській – на 78% (з 32 до 57 одиниць). Лише в Гощанській волості кількість поселень зменшилася на одиницю.

Упродовж 1910–1923 рр. приріст кількості поселень спостерігався на території колишніх волостей, що увійшли до складу Польщі: в Бугринській (з 38⁶⁰ до 45 поселень⁶¹), Гощанській (з 17 до 27), Довжанській (з 15 до 16), Здовбицькій (з 33 до 42) та Сіянецькій (з 23 до 28) волостях. В інших адміністративних одиницях Острозького повіту зразка 1911 р. спостерігалось зменшення кількості поселень. Показники її скорочення розмістилися між крайніми показниками Ляхівецької (59%) та Хорівської (23%) волостей: у Семенівській волості кількість поселень зменшилася на 25%, у Ганнопільській та Перерославській волостях – на 26%, Плужненській – на 28% (з 32 до 23), Кривинській – на 35% (з 31 до 20), Кунівській – на 37% (з 57 до 36), Уніївській – на 58% (з 24 до 10 одиниць)⁶².

У період з початку 1920-х років до 1946 р. збільшення кількості поселень спостерігалось на території, яка була в межах колишніх Здовбицької (з 42 до 80), Сіянецької (з 28 до 48), Семенівської (з 12 до 18), Кунівської (з 36 до 42), Перерославської (з 20 до 22) та Ляхівецької (з 11 до 12) волостей. На рівні 1923 р. залишилася кількість поселень (10 одиниць) на території Уніївської волості в 1946 р.⁶³. На теренах решти колишніх волостей Острозького повіту кількість

⁵⁹ *Список населенных мест Волынской губернии. 1887.*

⁶⁰ Підраховано за: *Список населенных мест Волынской губернии. 1911*, 4–454.

⁶¹ Підраховано за: *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, 49.

⁶² Підраховано за: *Список населенных мест Волынской губернии. 1911*, 4–454; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, 46–61; *Материалы по административно-территориальному делению Волынской губернии 1923 года*, 164–170.

⁶³ Підраховано за: *Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року*, 157–191.

поселень зменшилася: у Ганнопільській волості на 17% (з 23 до 19 поселень), Бугринській – на 40% (з 45 до 27), Гощанській – на 41% (з 27 до 16), Давжківській – на 25% (з 16 до 12), Кривинській – на 30% (з 20 до 14), Плужненській – на 22% (з 23 до 18), Хорівській – на 9% (з 44 до 40).

Упродовж 1899–1906 рр., при незначній зміні кількісного складу поселень у межах Острозького повіту – з 364 одиниць у 1899 р.⁶⁴ до 378 у 1906 р.⁶⁵, помітна велика амплітуда щодо їх виникнення / зникнення. Так, за відповідні роки чисельність поселень збільшилася тут на 14 одиниць: проте не згадуються 56 старих поселень, натомість виникли 70 нових населених пунктів. Інакше кажучи, за різницею всього у 14 одиниць спостерігається процес заснування та зникнення 124 поселень. Наприклад, у Плужненській волості, де в 1899 р. кількість поселень відповідала стану 1906 р. і становила 33 одиниці, цей паритет значив лише те, що вилучення з обліку двох населених пунктів (урочища Нево та хутора Копані) компенсувало виникнення двох нових поселень (хуторів Борисівського Клиновця та Гнійнищини).

В інших волостях повіту це виглядало так: у Ганнопільській волості число поселень упродовж 1899–1906 рр. зросло на одиницю, однак вилучено з обліку три поселення (урочища Лідавка та Нараївський Кураш, хутір Геразівка), виникло чотири нових (два села та два хутори); у Кунівській волості поряд із зменшенням поселень на чотири одиниці зникло 14 хуторів, з'явилося ж 10 нових поселень (колонія Ляхівський Поруб та хутори Лиса Гора, Підгута, Прушинщина, Собківщина, Бар, Колядинський, Майдан, Паровець, Межирицький-Гай).

Процес виникнення / зникнення поселень, що не співпадає з арифметичною різницею, спостерігаємо також, порівнюючи відомості про кількість поселень у 1887 та 1899 рр. Наприклад, при незмінній кількості поселень у Довжківській волості за вказане десятиліття виникло два поселення (хутір Ровенщина й урочище Кургани) та вилучені з обліку хутір Чорний Ліс та урочище Степанівку поблизу с. Дуліби. Урочище Степанівка продовжувало існувати вже в якості назви місцини, доки у 1938 р. тут не був заснований хутір⁶⁶. У Перерославській волості, де кількість поселень відповідала стану 1887 р. і становила 27 одиниць, цей паритет значив лише те, що вилучення з обліку п'яти населених пунктів компенсувало виникнення п'яти нових поселень.

З початку 1920-х і до 1946 р. на території колишнього Острозького повіту, поряд із загальним збільшенням кількості поселень на 21 одиницю, тогочасні зміни торкнулися 206 населених пунктів: виникло 113 сільських поселень, натомість з обліку зняли 93 одиниці⁶⁷. На території колишніх волостей

⁶⁴ Підраховано за: *Список населенных мест Волынской губернии. 1899* (Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1899), 49–59.

⁶⁵ Підраховано за: *Список населенных мест Волынской губернии. 1906*, 177–188.

⁶⁶ Макарчук, *Побачене, почуте, пережите*, 9, 24.

⁶⁷ Підраховано за: *Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року*, 223–224, 231, 239–240, 243, 247–248, 441–442, 448–449, 451–452, 453, 457–458.

Острозького повіту у вказаний період це виглядало так: у Бугринській волості постало два хутори, натомість відсутні дані про 20 поселень; у Гощанській волості з обліку знято 12 колоній та хуторів, натомість з'явилося с. Синів; у Здовбицькій волості вилучено з реєстру 10 поселень, зафіксовано 48 нових; у Хорівській волості – відповідно 14 і 10; у Сіянецькій волості зникли чотири поселення (дві колонії та два хутори), натомість у списках з'явилося два села та 22 нових хутори.

Отже, впродовж 1880–1910 рр. на території Острозького повіту в межах Волинської губернії абсолютна кількість поселень збільшилася на 123 одиниці, тобто на 40,3%, натомість з 1910 р. до 1946 р. скоротилася на 50 одиниць (на 11,6%). На зміну чисельності поселень впливала також територіальна приналежність до різних держав. Наприклад, до початку 1920-х років, коли волинські землі були в межах однієї держави, тут спостерігалася тенденція до збільшення їхньої чисельності, що засвідчує статистика першого двадцятиліття ХХ ст. З 1921 р., коли єдиний етнографічний масив розділив політичний кордон між Польщею та Радянським Союзом, характерні для кожної з цих держав суспільно-політичні та економічні умови спричинили відмінності у процесах, які впливали на розвиток поселень.

Це виразно виявляється на прикладі волостей, які в міжвоєнний період перебували у складі Польщі. Приріст у кількості поселень за 1910–1946 рр. помітний на території колишніх Здовбицької (на 45 одиниць) та Сіянецької (на 25 одиниць) волостей. На теренах, які з 1921 р. повністю увійшли до складу УСРР (сім волостей), лише в межах колишньої Семенівської волості кількість поселень збільшилася на дві одиниці. Зокрема, за цей час з реєстру зникли чотири хутори, натомість засновано шість поселень: Антонівку (як виселок с. Човгузова, 1927), села Калинівку (1929), Новосемнів, Червону Дубину (Турівський Висілок) та хутори Калініне та Семенівський. У всіх інших зафіксовано зменшення кількості поселень на 77 одиниць. У період з початку 1920-х і до другої половини 1940-х років на території колишнього Острозького повіту в складі Кам'янець-Подільської обл. кількість поселень скоротилася на три одиниці – з 136 у 1923 р. до 129 одиниць. Не згадані в реєстрі 20 поселень (12 сіл, три колонії та п'ять хуторів), натомість з'явилися 12 нових населених пунктів (10 сіл та два хутори).

На території Польщі упродовж 1921–1936 рр. число сільських поселень зросло з 218 до 241 одиниці, тобто на 10,5%. У реєстрі, станом на 1936 р., з'явилося 19 колоній, 10 нових сіл та 35 хуторів. Зникло ж 43 поселення – чотири колонії, п'ять сіл (з яких села Татарська Вулиця та Красностав приєднано до м. Острога), 29 фільварків (у т. ч. й поблизу с. Дулібів) та п'ять хуторів. До 1946 р. на території колишнього Острозького повіту зразка 1911 р. кількість населених пунктів збільшилася на сім одиниць, хоча процес виникнення та зникнення торкнувся 159 населених пунктів (з 1935 р. зникло 76 поселень, натомість з'явилося 83 нових поселення: 81 хутір та села Комарівка й Підчапки на території колишніх відповідно Здовбицької та Кунівської волостей).

Наведені дані засвідчують, що, ймовірно, зменшення кількості поселень було похідним від колективізації, під час якої селяни примусово концентрувалися у більших поселеннях, насамперед через усупільнення земельних фондів, що позбавляло економічного підґрунтя розвитку малодвірних поселень хутірського типу. Про це також опосередковано свідчить зміна принципів їхньої характеристики. Зокрема, згідно з джерелами XIX – першої третини XX ст., серед основних елементів статистичної характеристики поселення були його тип, адміністративна приналежність, кількість мешканців (іноді окремо за статтю) та кількість дворів або господарств. Після колективізації 1930-х років “двір” (“садиба”) як основний елемент господарської характеристики населеного пункту вже не значиться. Господарство чи “двір” зі зміною соціально-виробничого устрою, в якому засоби виробництва й сільськогосподарську продукцію усупільнили, перестали виконувати роль найменшої господарської одиниці виробництва. Хоча серед мешканців і далі означенням величини населеного пункту продовжувала вживатися кількість дворів чи “номерів”, основним показником для характеристики поселення в офіційних документах обрали кількість населення. Село як сукупність селянських господарств та громада у радянський період також перестало вживатися в означенні найменшої адміністративно-територіальної одиниці. Натомість основним елементом стосовно цього почала виступати сільська рада.

Основними соціальними типами сільських поселень, що історично склалися на території Волині, як і скрізь в Україні, були село, присілок (виселок), хутір. Щоправда, сама номенклатура населених пунктів була значно численнішою. Скажімо, в російських джерелах XIX – першого десятиліття XX ст. для означення різноманітних за походженням та соціально-економічним статусом поселень використовувалися такі назви, як “містечко”, “село”, “деревня” (сільське поселення без церкви⁶⁸), “присілок” “виселок”, “слобода” (поселення орендаря⁶⁹), “колонія”, “хутір”, “урочище”, “поселення” (“посёлок”), “ферма”, “фільварок”, “передмістя”⁷⁰.

Значно зменшилася кількість назв населених пунктів у 1920-х роках: “містечко”, “село”, “деревня”, “посёлок”, “присілок”, “хутір”, “слобода”, “колонія”, “урочище”⁷¹. На території Волині, яка перебувала в міжвоєнний період

⁶⁸ *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона* (Санкт-Петербург: Типо-Литографія И. А. Ефрона, 1893), т. 10, 429.

⁶⁹ Андрей Ярошевич, *Очерк хуторских хозяйств Киевской губернии* (Киев: Товарищество “Печатня С. П. Яковлева”, 1911), 30.

⁷⁰ 1:126 000 Военно-топографическая карта европейской России 1:126 000, ряд 22, лист 5; ряд 23, лист 6; *Список населенных мест Волынской губернии. 1887*; *Список населенных мест Волынской губернии. 1899*; *Список населенных мест Волынской губернии. 1906*; *Список населенных мест Волынской губернии. 1911*.

⁷¹ *Материалы по административно-территориальному делению Волынской губернии 1923 года*, 164–185; *Список поселень Київської округи* (Київ: Київський Окружний виконавчий комітет робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 1926), 2–121; *Національні меншості на Україні (реєстр селищ)* (Харків: Центральне Статистичне Управління УСРР, 1925), 6.

у складі Польщі, для означення різних типів поселень використовували такі терміни: “wies”, “kolonja”, “folwark”, “futor”, “przedmieście”, “przysiółek”, “uroczysko”, “osada”, “osada leśna”, “osada młyńska”, “osada wojskowa”⁷². У другій половині ХХ ст. наявну сукупність термінів уніфікували, і їхня номенклатура використовується із незначними змінами й досі: “селище міського типу” (сmt), “селище”, “село”, “хутір”⁷³. Нині термін “хутір”, яким означували малодвірне поселення, вилучений з обігу; живаючи його розуміють поселенське утворення, що не має статусу поселення. Однак поширеним є явище, коли частину поселення, утвореного з хутора, називають його попереднім топонімом. Наприклад, частину господарств с. Глибочка Гоцанського району Рівненської обл., які в минулому склали хутір Борщівку, й досі називають звичним топонімом, хоча хутір не зафіксований в офіційному реєстрі⁷⁴.

У різний період кількість поселень різних соціальних типів не була сталою. Відповідно, змінювалася частка кожного типу поселень у межах загальної кількості населених пунктів. Основним типом сільського поселення на Волині, як, зрештою, і на інших теренах України⁷⁵, було село – традиційний осередок проживання українців, більшість жителів якого займалося сільським господарством. Село – це переважно багатодвірне розташування індивідуальних садиб у межах однієї сільської громади, мешканці якої володіли або користувалися спільними орними, сіножатними, лісовими та іншими ділянками сільськогосподарських угідь.

---

⁷² Інструкція для складення списку населених пунктів Луцького повіту, розпорядження воєводського управління Міністерства внутрішніх справ і звіти керівників гмін про списки населених пунктів і відомості про зміну назв населених пунктів, 2 січня 1931 – 28 жовтня 1936 рр., Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 36, оп. 10, спр. 6, арк. 1; Список населених пунктів і карта Луцького повіту, 1919–1939, ДАВО, ф. 36, оп. 1, спр. 2974, арк. 2–6; ДАРО, ф. 30, оп. 14, спр. 58, арк. 21 зв, 23 зв–25 зв, 27 зв.; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej; Wołyński Dziennik Wojewódzki* 1 (1936): 96.

⁷³ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року, 437–466; Списки сільських рад і хуторів Волинської області, 1950 р., ДАВО, ф. Р-6, оп. 8, спр. 109, арк. 24–28.

⁷⁴ Польові етнографічні матеріали до теми “Народна метеорологія”, зафіксовані Біляковським Петром Володимировичем у Славутському районі Хмельницької області, 12–23 липня 2007 р., Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – Архів ЛНУ імені Івана Франка), ф. Р-119, оп. 17, спр. 217-Е, арк. 20; Польові етнографічні матеріали до теми “Будівельна обрядовість”, зафіксовані Зюбровським Андрієм Вікторовичем у Славутському районі Хмельницької області, 12–18 липня 2007 р., Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 219-Е, арк. 42; Польові етнографічні матеріали до теми “Весільна обрядовість Волині”, зафіксовані Немецом Віктором Ришардовичем у Славутському районі Хмельницької області, 12–23 липня 2007 р., Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 220-Е, арк. 31.

⁷⁵ Роман Сілецький, *Сільське поселення та садиба в українських Карпатах ХІХ – початку ХХ ст.* (Київ: Наукова думка, 1994), 29.

Наприкінці другої третини XIX ст. у Волинській губернії налічувалося 2 204 села⁷⁶, у першому десятилітті XX ст. – 3 416⁷⁷, тобто від середини XIX ст. до початку XX ст. їхня кількість зросла на 1 212 одиниць (на 55%). В Острозькому повіті Волинської губернії наприкінці 1880-х років налічувалося 305 поселень, з яких статус села мали 204 (66,9 % усіх поселень)⁷⁸. Наприкінці XIX ст. їхня частка складала 58,6% (213 одиниць)⁷⁹. У 1905 р. тутешні села становили 56,1% усіх поселень, або ж 212 одиниць із 378 зареєстрованих⁸⁰. Отже, у повіті спостерігалось зменшення частки сіл. Однак, кількісні зміни не в повній мірі відображають тодішні процеси, позаяк одні поселення набували статусу села, інші ж, навпаки, втрачали його або зовсім зникали із списку поселень. Наприклад, з кінця XIX ст. до 1905 р. кількість сіл у повіті зменшилася на одну одиницю; зафіксовано нове село Мокру Волю Ляхівецької волості, проте не обліковано ще чотири села; свій статус змінили 10 місцевих поселень: до категорії сіл переведено присілок Франівку**** Гошанської волості, шість хуторів, а три одиниці набули статус хутора. Зокрема, в якості сіл фігурують колишні хутори Хінцинщина Кривинської волості, Гутисько, Закоти, Межирицький Бір, Подобанка Кунівської та Бродок Плужненської волостей, натомість хуторами стали колишні села Клепачі, Глибочок та Шляхова Кривинської волості.

У 1910 р. в межах Острозького повіту частка власне сіл у загальній кількості поселень становила 50,7 % (217 одиниць)⁸¹. При відносному збільшенні поселень із статусом села на п'ять одиниць за неповних п'ять років, зникло с. Співачок Плужненської волості, виникли п'ять нових сіл: Суха Воля, Підгора, Старики Ляхівецької, Мале Дерев'янче Хорівської та Хотень Другий (Балярня) Плужненської волостей; свій статус змінили дев'ять поселень: до категорії сіл перейшли хутори Степанівка Кривинської, Тайкурська Юридика Здовбицької, Лідівка Довжківської та присілок Янівка (Свентоянка⁸²) Гошанської волостей; натомість уже згадане с. Бродок фіксується як урочище, села Подобанка Кунівської та Шуньки Уніївської волостей перейшли в категорію хуторів, а с. М'якотський Клиновець Плужненської волості набуло статусу колонії.

У першій половині 1920-х років частка сіл складала 64,4% з 357 поселень. Але, якщо на території колишнього Острозького повіту, яка увійшла до складу УСРР власне сіл налічувалося 112 одиниць (82,3%) зі 136 місцевих поселень,

⁷⁶ Fortunat Nowicki, *Wołyń i jego mieszkańcy w r. 1863: krótki opis gubernii Wołyńskiej pod względem geograficznym i statystycznym* (Drezno: Druk i nakład J. I. Kraszewskiego, 1870), 57.

⁷⁷ *Обзор Волынской губернии за 1911 г.* (Житомир: Волынская губернская типография, 1912), 2.

⁷⁸ Підраховано за: *Список населенных мест Волынской губернии. 1887*, 45–54.

⁷⁹ Підраховано за: *Список населенных мест Волынской губернии. 1899*, 49–59.

⁸⁰ Підраховано за: *Список населенных мест Волынской губернии. 1906*, 177–188.

**** У 1887 р. Франівка фігурує як хутір.

⁸¹ Підраховано за: *Список населенных мест Волынской губернии. 1911*, 2–454.

⁸² ДАРО, ф. 545, оп. 1, спр. 515, арк. 3.

то в межах Волинського воєводства із 221 зареєстрованого населеного пункту до категорії сіл належали 118 (53,4%).

Порівняно з 1910 р., відсутні як окремі населені пункти Данькова Кунівської, Боложівка Уніївської, Межиріцький Бір Кунівської, Степанівка Кривинської волостей. Натомість виникли 11 нових поселень із статусом села: Батьківці, Бар, Загребля, Заріччя в Кунівській волості, Мощанівка, Почапки у Сіянецькій, Гоща в Гощанській, Урвенна Чеська, Здолбунів, Гульча (з 1946 р. – с. Шлях) у Здовбицькій, Голошівці в Кривинській волостях; колонія Мощаниця Чеська Сіянецької волості та хутори Красностав Хорівської, Будки Кривинської, Данилівка, Хинівка Кунівської, Шуньки Уніївської волостей перейшли в категорію сіл. Натомість чотири села переведено в інші категорії – у хутір (Борисівський Клиновець Плужанської, Хінцинцина Кривинської волостей), в колонію (Лідавка (з 1946 р. – с. Лідівка) Довжанської, Калетинці та Війтівці (з 1946 – с. Заріччя) Плузненської волостей). Станом на 1946 р. в межах колишнього Острозького повіту в складі Кам'янець-Подільської обл. села стали домінуючим типом поселень – 127 одиниць (98,5%) зі 129 поселень. У той самий час на території Рівненської обл. налічувалося 249 поселень, з яких статус села мали 120 одиниць (48,2%).

Окрему групу сільських поселень Острозького повіту становили хутори, фільварки, ферми та урочища. Щоправда, часто малодвірні поселення, відмінні за своїм походженням та соціально-економічним статусом, іменувалися однаково і, навпаки: поселення одного й того ж типу називалися по-різному. Дуже поширеним типом поселення був “хутір” – сільське, часто однодвірне поселення, яке було за межами села. Назва “хутір” була на Волині загальнопоширеною і вживали її на означення поодиноких селянських дворів⁸³. Ведення господарства на хуторі базувалося, зазвичай, на земельній ділянці суцільного масиву, де була також садиба. Щоправда, на початку ХХ ст. намагалися розрізнити малодвірні поселення різного соціально-економічного статусу за способом ведення господарства, позаяк хуторами називали будь-яке малодвірне поселення поза межами села⁸⁴. Причинами виникнення хуторів на теренах Волині дослідники вважали збільшення кількості господарств і зменшення через це ділянок землі, придатних для утворення нових садіб у межах поселення. Процес витіснення феодальної системи землеволодіння та землекористування капіталістичною вплинув на територіальне перегрупування трудових ресурсів у сільській місцевості, що насамперед позначилося на мережі сільських поселень, зокрема хуторів. У середині ХІХ ст. на території Волинської губернії було лише 78 хуторів⁸⁵, натомість на початку ХХ ст. – 2 603 одиниці⁸⁶.

⁸³ Андрей Кофод, *Хуторское расселение* (Санкт-Петербург: Типография газеты “Сельский Вестник”, 1907), 4; Ярошевич, *Очерк хуторских хозяйств Киевской губернии*, 31; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, VI.

⁸⁴ Ярошевич, *Очерк хуторских хозяйств Киевской губернии*, 31.

⁸⁵ Nowicki, *Wołyń i jego mieszkańcy w r. 1863*, 57.

⁸⁶ *Обзор Волынской губернии за 1911 г.*, 2; *Памятная книжка Волынской губернии на 1917 год* (Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1916), 43.

На момент виникнення хутори часто були однодвірними чи малодвірними поселеннями. В одних випадках вони переростали в багатодвірні поселення, в інших – зникали зовсім. Із хуторів, зазначених у списках поселень Острозького повіту кінця XIX ст., у переліку початку XX ст. багатьох уже не виявляємо. Наприклад, із 62 хуторів, зазначених у реєстрі станом на 1887 р., 18 одиниць у списках поселень наступних років більше не згадано. Натомість, порівняно з даними кінця XIX ст., у списку поселень за 1910 р. є 30 нових хуторів.

Різноманітністю відзначалися невеликі поселення, які означували загальним терміном “урочище”. Ним називали ділянку, яка виділялася серед навколишньої місцевості природними ознаками, становила природну межу (яр, гору)⁸⁷. “Урочищами” іноді називали також присілки чи висілки з великих сіл і місцевостей, де раніше були поселення⁸⁸. У 1887 р. в Острозькому повіті зафіксовано лише чотири поселення із статусом урочища: Степанівку поблизу с. Дулібів, Карпатські Гори й Кавказ Хорівської та Рупнівщину Плузненської волостей⁸⁹; у 1899 р. – шість одиниць, а в 1906 р. – вже 29 таких поселень. Найбільша частка урочищ серед поселень зафіксована 1910 р. і склала 8,4% (36 одиниць). Востаннє “урочище” як тип поселення фігурує в реєстрі 1923 р., де на території Кривинської волості зазначено два урочища – Лобне та Ягідники⁹⁰.

У деяких випадках невелике поселення називали “фермою”. За кількістю дворів, особливостями господарської діяльності жителів воно майже не відрізнялося від “хутора” та “урочища”, і в різних джерелах позначене то як “ферма”, то як “хутір”. Так, населені пункти Бандзярівка Перерославської та Софіївка Здовбицької волостей у списку поселень XIX ст. фігурують як “хутір”⁹¹, а в реєстрах поселень першого десятиліття XX ст. – як “ферма”⁹².

Поширеними були малодвірні поселення, які називали “фільварками”. Поселення цього типу з прилеглими до них землями становили господарства, які сформувалися в умовах феодального суспільства⁹³. До початку XX ст. певна частина фільварків уже втратила свій попередній характер як центру поміщицького господарства, але зберегла традиційну назву як поселення. У більшості випадків фільварки були малодвірними поселеннями. У російських статистичних довідниках початку XX ст. “фільварок” і “ферма” трактуються

⁸⁷ Словник української мови: в 11 т., ред. Іван Білодід (Київ: Наукова думка, 1979), т. 10, 483.

⁸⁸ Григорій Стельмах, *Історичний розвиток сільських поселень на Україні* (Київ: Наукова думка, 1964), 142.

⁸⁹ *Список населенных мест Волынской губернии. 1887*, 46, 49, 51.

⁹⁰ *Материалы по административно-территориальному делению Волынской губернии 1923 года*, 166.

⁹¹ *Список населенных мест Волынской губернии. 1887*, 45; *Список населенных мест Волынской губернии. 1899*, 50, 57.

⁹² *Список населенных мест Волынской губернии. 1906*, 177, 185; *Список населенных мест Волынской губернии. 1911*, 16, 372.

⁹³ Стельмах, *Історичний розвиток сільських поселень*, 152.

як тотожні типи поселень⁹⁴. Із занепадом ролі поміщицьких господарств у всій системі землеволодіння у поселень типу фільварка зникають відмінності з хутором⁹⁵. Для прикладу, поселення у Кунівській волості, яке наприкінці XIX ст. подавалося як фільварок Яблонівського, у 1910 р. значиться як хутір Яблонівського⁹⁶. Поселення Славенщина Здовбицької волості, яке у 1910 р. зараховувалося до категорії “фільварок”⁹⁷, у реєстрах попередніх років почергово виступало як “колонія”, “хутір” та “ферма”⁹⁸.

За законом “Про перехід у власність держави землі у деяких повітах Польської Республіки” від 17 грудня 1920 р., на території 22 повітів (у т. ч. й Острозького) у власність держави переходили колишні державні землі Російської імперії; землі, які належали Селянському банку та членам династії Романових; деякі церковні та монастирські маєтки; приватні земельні маєтки, господарі яких не зголосилися до 1 квітня 1921 р., а також частина поміщицьких господарств, власникам яких залишалося не більше 400 га⁹⁹. Парцеляцію поміщицької землі здійснювали головню за рахунок відчуження земельних масивів землевласників непольської національності¹⁰⁰. У зв’язку з планами польського уряду створити мережу військових поселень, за т. зв. “кресовими” законами від 17 грудня 1920 р. фільварки як тип поселень у матеріалах перепису населення 1921 р. фігурують насамперед у якості зарезервованого місця для наступного заселення польськими цивільними та військовими колоністами. Тому назви таких новоутворених фільварків дублювали назву сусіднього поселення.

Отже, “урочища”, “хутори” і “ферми”, іноді “фільварки” як типи сільських поселень чітких відмінних соціальних ознак не мали. Тому самого означення типу не завжди достатньо для того, щоб судити про їхній справжній статус. Позаяк чіткого розмежування у термінах стосовно означення типології поселень не було, представники адміністрації на місцях вкладали в це означення власне розуміння.

Кількість поселень хутірського типу на території Острозького повіту збільшилася з 68 одиниць (22,3% усіх поселень) у 1880-х роках до 107–108 одиниць відповідно у 1899 р. та 1905 р. і 143 (33,4%) – у 1910 р. На початку 1920-х років, коли досліджувана територія була розділена між Польщею та УСРР, обліковано 71 хуторів, з яких 64 одиниці (90%) перебували в межах Волинського воєводства. Утворення нових хуторів на теренах Здолбунівського та Рівненського

⁹⁴ *Обзор Волинской губернии за 1911 г.*, 2.

⁹⁵ Samuel Bogumil Linde, *Słownik języka polskiego* (Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1854), t. 1, 662, 680; Ярошевич, *Очерк хуторских хозяйств Киевской губернии*, 30.

⁹⁶ *Список населенных мест Волинской губернии. 1906*, 59; *Список населенных мест Волинской губернии. 1911*, 440.

⁹⁷ *Список населенных мест Волинской губернии. 1911*, 362.

⁹⁸ *Список населенных мест Волинской губернии. 1887*, 52; *Список населенных мест Волинской губернии. 1899*, 57; *Список населенных мест Волинской губернии. 1906*, 185.

⁹⁹ *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* 4, poz. 17 (1921).

¹⁰⁰ Jerzy Bonkowicz-Sittauer, “Osadnictwo wojskowe,” *Rocznik Wołyński* 3 (1934): 539–550.

повітів не припинялося й надалі. Прикладом таких процесів є утворення хутора Гай у 1938 р., куди перенесли своє обійстя батьки Степана Арсентійовича Макарчука¹⁰¹.

Наприкінці першої половини ХХ ст. на зазначеній території зафіксовано 130 хуторів¹⁰², з яких 128 одиниць (51,4% усіх поселень) розміщено на теренах, де у міжвоєнний період розвиток фермерського типу ведення господарства не припинявся. Але навіть при досить помітному збільшенні кількості малодвірних поселень, хуторів було дещо більше від облікованої кількості. У 1950-х роках у різних джерелах відзначалося, що офіційна кількість поселень Рівненської обл. є далеко неповною. У деяких випадках наявність великої кількості хуторів унеможлиблювала визначення меж поміж населеними пунктами¹⁰³.

На цих теренах, за постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У № 2467 “Про зселення у колгоспні села дворів колгоспників, а також дворів одноосібних господарств та інших не членів колгоспів, розташованих на громадських землях колгоспів у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій та Ізмаїльській областях УРСР” від 12 серпня 1950 р., розпочалася ліквідація хуторів. Цією постановою хутірські господарства визнано головною перешкодою колективізації села. Однак, ліквідація хуторів проходила повільно. У Здолбунівському та Гошанському районах план зселення хутірських господарств у 1951 р. виконано відповідно лише на 10,9% і 13,4%¹⁰⁴. Процес ліквідації хуторів тривав і впродовж 1960-х років. У цей час ліквідацію хуторів пояснювали економічною недоцільністю та збитковістю їхнього існування¹⁰⁵. У доповідних записках посадові особи, щоправда сусідньої області, вказували, що “розкиданість хуторів приносить значні збитки колгоспам і радгоспам. Лише під під’їзними дорогами і польовими стежками зайнято близько 1,5 тис гектарів землі. Утримання домашньої худоби і птиці завдає збитків колгоспам і радгоспам в перерахунку на зерно понад 2 тис. тонн”¹⁰⁶.

Суттєвий вплив на виникнення нових поселень, рівно ж як і на збільшення чисельності населення, мала заохочувана російським урядом у ХІХ ст. закордонна імміграція, основний склад якої визначали чеські та німецькі

¹⁰¹ Макарчук, *Побачене, почуте, пережите*, 8, 22, 24.

¹⁰² Підраховано за: *Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року*, 223–248, 441–458.

¹⁰³ ДАВО, ф. Р-6, оп. 8, спр. 109, арк. 22; Мустафа Козакевич, “Типи поселень на Українському Поліссі,” *Матеріали з етнографії та мистецтвознавства* 4 (1959): 26.

¹⁰⁴ Андрій Жив’юк, “Суцільна колективізація і зселення хуторів як інструмент примусової радянізації західних областей УРСР,” у *Реабілітовані історією. Рівненська область*, упор. Андрій Жив’юк та ін. (Рівне: ПП ДМ, 2014), кн. 4, 14.

¹⁰⁵ Польові етнографічні матеріали до теми “Взаємодопомога в українській сільській громаді”, зафіксовані Тарнавським Романом Богдановичем у Славутському районі Хмельницької області, 12–18 липня 2007 р., Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 218-Е, арк. 11.

¹⁰⁶ Інформація райпланів і райвиконкомів про зселення з хуторів, 24 серпня 1963–12 жовтня 1963 рр., ДАВО, ф. Р-677, оп. 7, спр. 463, арк. 61–62.

колоністи. У переважній більшості випадків іноземні поселенці утворювали поселення із статусом колоній, які давали велику частку приросту кількості поселень.

Перша колонія як поселення на Волині – Свержевські (Свиржевські, Скерневські) Голендри¹⁰⁷, заснована у Володимир-Волинському повіті 1797 р. менонітами – релігійними емігрантами з Голландії¹⁰⁸. До початку 1860-х років на теренах Волині було вже 139 таких поселень¹⁰⁹, у 1884 р. – 879¹¹⁰, а на початку ХХ ст. – аж 1 210 одиниць¹¹¹. Розселення колоністів різних етнічних груп у повітах Волині мало регіональні особливості: німці в більшості оселялися у Луцькому, Володимир-Волинському, Дубенському, Рівненському, Новоград-Волинському і Житомирському повітах, чехи – у Дубенському, Луцькому та Острозькому повітах¹¹². На території Острозького повіту в Кунівській волості меноніти з Пруссії у 1801 р. заснували першу колонію – Карлсвальд¹¹³. До 1866 р. в повіті існувало вже дві колонії – Карлсвальд та Ядвинин¹¹⁴ (Ядвиник¹¹⁵, Ядвшин¹¹⁶, Ядвигин¹¹⁷,

¹⁰⁷ *Список населенных мест Волынской губернии. 1887*, 158; *Список населенных мест Волынской губернии. 1911*, 84; Александр Братчиков, “О немецких колониях в Волынской губернии,” *Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях* 2 (1869): 1; Забелин, *Военно-статистическое обозрение Волынской губернии*, 163.

¹⁰⁸ Забелин, *Военно-статистическое обозрение Волынской губернии*, 163; Братчиков, “О немецких колониях в Волынской губернии,” 1.

¹⁰⁹ Забелин, *Военно-статистическое обозрение Волынской губернии*, 165.

¹¹⁰ Там же, Приложение № 7.

¹¹¹ *Обзор Волынской губернии за 1911 г.*, 2; *Памятная книжка Волынской губернии на 1917 год*, 43.

¹¹² Відомості про іноземних поселенців по 1-й мировій дільниці Володимир-Волинського повіту, 1903, Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. 70, оп. 1, спр. 855, арк. 2–8; Відомості про іноземних поселенців Дубенського повіту, 1903, ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 857, арк. 2–18; Відомості про іноземних поселенців по 2-й мировій дільниці Житомирського повіту і 2-й мировій дільниці Новоград-Волинського повіту, 1903, ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 858, арк. 2–17; Відомості про іноземних поселенців Заславського повіту, 1903, ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 860, арк. 2–71; Відомості про іноземних поселенців, які мешкають в Кременецькому повіті, 1903, ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 862, арк. 2–12; Відомості про іноземних поселенців, які мешкають у Новоград-Волинському повіті, 1903, ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 864, арк. 2–9; Відомості про іноземних поселенців, які мешкають в Острозькому повіті, 1903, ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 866, арк. 2–7.

¹¹³ *Немецкие населенные пункты в Российской империи: география и население: справочник*, состав. Виктор Дизендорф (Москва: Общественная академия наук российских немцев, 2006), 24; *Немцы России: населенные пункты и места поселения: энциклопедический словарь*, состав. Виктор Дизендорф (Москва: “ЭРН”, 2006), 206.

¹¹⁴ Братчиков, “О немецких колониях в Волынской губернии,” 7.

¹¹⁵ Там же.

¹¹⁶ *Список населенных мест Волынской губернии. 1899*, 59.

¹¹⁷ *Список населенных мест Волынской губернии. 1906*, 188.

Ядвина¹¹⁸, нині с. Новосілка Ізяславського р-ну Хмельницької обл) Плузненської волості. Німецькі колонії переважно були однонаціональними або такими, в яких німці переважали¹¹⁹.

На час заснування більшість топонімів німецьких колоній подавалася мовою колоністів. Однак у 1886 р., за пропозицією Київського генерал-губернатора, Волинське губернське правління постановило, щоб німецькі назви 55 колоній змінили на місцеві відповідники¹²⁰. В Острозькому повіті перейменовано німецькі колонії Карлсвальд (*Karlswalde*) у Слобідські Голендри¹²¹ (нині с. Прикордонне Острозького р-ну Рівненської обл.), Грюнталь (*Grüntal*) у Мощанівку Сіянецької волості, Фюрстендорф (*Fürstendorf*) у Лісну Плузненської волості (нині Ізяславського р-ну Хмельницької обл.), Ферштенталь (*Ferstental, Fürstental*) в Кустарну Плузненської волості (приєднана до с. Сторониче Ізяславського р-ну Хмельницької обл.).

Поряд з німецькою, з другої половини 1860-х років на теренах Волині поширилась чеська колонізація. Упродовж 1868–1874 рр. сюди переселилось близько 15 тис. чеських колоністів¹²². Після Першої світової війни на Волині налічувалося вже близько 40 тис. чехів¹²³. Вважається, що першим власне чеським поселенням стала колонія Людгардівка, утворена 1863 р. в Дубенському повіті¹²⁴. У 1870–1891 рр. у межах Волинської губернії виникли чеські волості з центрами у Глинську, Дубні, Будеражі, Купичеві. Загалом виникло 65 компактних чеських поселень¹²⁵. В Острозькому повіті налічувалося, за різними даними, від трьох до шести таких поселень¹²⁶. Усього до 1914 р. на теренах Волині виникло 112 поселень із виключно чеським населенням, а 158 поселень сформувались як чесько-українські. Євген Рихлік вказував, що на теренах Волині у середині 1920-х років існувало близько 130 чеських колоній¹²⁷.

¹¹⁸ *Матеріали по административно-территориальному делению Волинской губернии 1923 года*, 168.

¹¹⁹ Макаруч, “Західна Волинь у 20–30-х роках ХХ ст.”, 230.

¹²⁰ *Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная* 29 (1886): 897.

¹²¹ *Список населенных мест Волинской губернии. 1887*, 52; *Список населенных мест Волинской губернии. 1911*, 84.

¹²² Степан Макаруч, *Етносоціальне розвиття і національні відносини на западно-українських землях в період імперіалізму* (Львов: Вища школа, 1983), 32.

¹²³ Michał Jarnecki, “Czesi na polskim Wołyniu w latach międzywojennych,” *Mazowieckie Studia Humanistyczne* 13, no 1–2 (2012): 16.

¹²⁴ Забелин, *Военно-статистическое обозрение Волинской губернии*, 169; Олександр Шмид, “Чеська колонізація Волині у 60–70-х рр. ХІХ ст.,” *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету* 15 (2009): 89.

¹²⁵ Евфимий Крыжановский, *Чехи на Волини* (Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1887), 184.

¹²⁶ Забелин, *Военно-статистическое обозрение Волинской губернии*, 170; Крыжановский, *Чехи на Волини*, 84.

¹²⁷ Євген Рихлік, “Досліди над чеськими колоніями на Україні,” *Записки етнографічного товариства* 1 (1925): 33.

З початку 1870-х років (з реалізацією в Російській імперії військової реформи, яка передбачала загальну військову повинність) почалася масова еміграція менонітів, які, за релігійними переконаннями, не сприймали службу в армії. До 1874 р. меноніти з німецьких колоній емігрували до США, переважно у штати Північна Дакота й Канзас¹²⁸. На місце емігрантів поселялися вихідці з Чехії. На відміну від німецьких колоністів, які користувалися земельними угіддями на правах оренди, у чеських колоністів 97% земельних ресурсів були у приватній власності, і лише 3% – орендованих¹²⁹.

Михайлівка, Станіславівка, Ядвинин Плузненської, Мощаниця Чеська, Григорівка, Кілавець та Мар'янівка Сіянецької волостей.

На початку 1920-х років, при збільшенні кількості колоній на сім одиниць, виникло чотири нових: Кар'єр, Лідава Чеська, Миротин Здовбицької та Курашський Поруб Сіянецької волостей. Як окремі поселення зникли з реєстру Лелева, Кілавець, Глупанинська, Ляхівський Поруб, Новомильськ та М'якотський Клиновець, а свій статус змінило ще 15 поселень. У цей період із 33 колоній, зафіксованих на теренах Острозького повіту зразка 1911 р., 11 поселень перебували у складі Шепетівської округи УСРР¹³² та 22 одиниці – у межах Волинського воєводства¹³³. На теренах Острозького повіту зразка 1911 р. у складі Польщі кількість колоній упродовж 1921–1936 рр. зросла до 38 одиниць¹³⁴. Слід зауважити, що збільшення кількості колоній у Волинському воєводстві загалом, було здебільшого наслідком демографічних процесів, головно механічного руху вже в умовах польського панування. За підрахунками С. Макарчука, упродовж 1897–1931 рр. польське населення західної частини Волині збільшилося майже у 2,5 рази. Найбільша частка цього приросту припала на 1919–1931 рр. – за рахунок приїзду до Волинського воєводства військових і цивільних колоністів¹³⁵. Активна військова колонізація на приєднаних територіях, коли виникла значна кількість нових колоній, почалася з прийняття сеймом 17 грудня 1920 р. т. зв. “кресових” законів, які формували земельний фонд для колонізаційної політики: “Про перехід у власність держави землі у деяких повітах Польської Республіки” та “Про надання землі військовим польської армії”¹³⁶.

¹²⁸ Немцы России: населенные пункты и места поселения, 206.

¹²⁹ Забелин, Военно-статистическое обозрение Вольнской губернии, 170.

¹³⁰ Про позначення на картах Волинської губернії поселень, в яких мешкають іноземці, надання карт і планів на вимогу державних установ та осіб, 17 березня 1847 – 17 лютого 1849 рр., ДАЖО, ф. 263, оп. 1, спр. 1705, арк. 8.

¹³¹ Підраховано за: Список населенных мест Вольнской губернии. 1887, 45–54; Список населенных мест Вольнской губернии. 1899, 49–59.

¹³² Матеріали по административно-територіальному делению Вольнской губернии 1923 года, 164–185; Національні меншості на Україні, 17–20.

¹³³ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, 46–61.

¹³⁴ Підраховано за: ДАРО, ф. 156, оп. 1, спр. 63, арк. 4–10; Woivyski Dziennik Wojewydzki 1 (1936): 66–95.

¹³⁵ Макарчук, “Західна Волинь у 20–30-х роках ХХ ст.,” 227.

¹³⁶ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 4, poz. 18 (1921).

Приріст колоній на теренах колишнього Острозького повіту в міжвоєнний період зумовлювався передовсім утворенням польськими колоністами військових поселень (пол. *osad wojskowych*), яких у 1936 р. налічувалося 18 одиниць¹³⁷. У межах Здолбунівського повіту було 15 військових поселень: Завідув, Сломалин, Ляхув Новомалинської, Завізув, Кургани, Пруски Сіянецької, Стшельце-Вельке, Сташціово Здолбунівської міської гміни, Бельмаж, Лешнічувка, Понятувка, Попова Долина, Ревуха, Хорів, Стшелакув Хорівської гміни; у Рівненському повіті – Терчин й Улановіце в Бугринській та Гура в Гоцанській гмінах¹³⁸. У другій половині 1940-х років три колишні військові осади обліковано як хутори: Завізув (з 1946 р. – Довгий), Кургани (з 1946 р. – Курганщина) та Понятівку¹³⁹.

Отже, упродовж другої половини XIX – першої половини XX ст. на території Острозького повіту відбулися суттєві зміни в мережі поселень, виникла велика кількість нових населених пунктів різних типів. Збільшення кількості поселень суттєво залежало від певних адміністративних заходів. Зміни у структурі поселень супроводжувалися розселенням багатодвірних сіл на нові малодвірні поселення – хутори, для яких властиві фермерські методи господарювання. У багатьох випадках, кількісні дані свідчать лише про різницю між чисельністю поселень у різні роки, тоді як амплітуда їх виникнення / зникнення / зміни статусу є значно більшою.

THE SETTLEMENTS OF OSTROH UYEZD in the Second Half of the 19th and the Beginning of the 20th Centuries

Hryhoryi RACHKOVSKYI

The Ivan Franko National University of Lviv,
the Chair of Ethnology,
1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

The specificity of settlements in the territory of the former Ostroh district during the second half of the 19th and the first half of the 20th centuries is described in the article. Particular attention is paid to the territorial and administrative divisions of these territories during their stay in the Russian Empire, the Second Polish Republic and the Ukrainian SSR. The dynamics of the number of settlements and their types in the territory of the former Ostroh uyezd during the specified period are analyzed.

Thus, the Ostroh uyezd was a part of the Volhynian Governorate in the administrative-territorial sphere in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries. After the First World War, the largest part of the Ostroh uyezd was included into the Volhynian Voivodeship of the Republic of

¹³⁷ Підраховано за: *Wołyński Dziennik Wojewódzki* 1 (1936): 66–95; ДАРО, ф. 156, оп. 1, спр. 63, арк. 4–10.

¹³⁸ ДАРО, ф. 156, оп. 1, спр. 63, арк. 1–8 зв; ф. 30, оп. 14, спр. 58, арк. 21 зв, 25 зв; *Wołyński Dziennik Wojewódzki* 1 (1936): 66–75, 91–95.

¹³⁹ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року, 457–458.

Poland, and smaller part was included into the Ukrainian SSR. Since the beginning of the Second World War, the Soviet administrative system had been implemented in these territories and the territorial division into the voivodships, the powiats, and the gminys was abolished. Instead, the division into the regions and districts was implemented. The territory of the former Ostroh district of the 1911 model became part of the Hoshcha, Zdolbuniv, Mezhyritch and Ostroh districts of the Rivne region.

During the second half of 19th and the first half of the 20th century, significant changes occurred in the network of settlements on the territory of the Ostroh district. A large number of new settlements of different types appeared. The main social types of rural settlements were the village, the khutir, and the hamlet. The increase in the number of settlements was significantly dependent on certain administrative measures. The changes in the structure of the settlements were accompanied by the resettlement of villages to the new settlements – khutir. There were some typical farming methods for khutir. In many cases, the quantitative data indicate only the difference between the numbers of settlements in different years, whereas the amplitude of their occurrence/disappearance/change of status is much bigger.

The absolute number of settlements increased by 123 units, that is by 40.3%, while from 1910 to 1946 it decreased by 50 units (by 11.6%) during 1880–1910 on the territory of Ostroh county.

Since 1921, the ethnographic massif of Volhynia was divided by the political boundary between the Second Polish Republic and the Soviet Union. The distinct socio-political and economic conditions of the two states led to the differences in the processes that influenced the development of settlements. The immigration had a significant impact on the emergence of new settlements. This process was encouraged in the 19th century by the Russian government and in the interwar period by the Second Polish Republic. The main composition of foreign settlers first included the Czech and German, and later – the Polish colonists. Foreign colonists formed settlements with the status of colonies. In the part of the Ukrainian SSR, the decrease in the number of settlements was caused by collectivization, during which the peasants were forced to concentrate in larger settlements. Nationalization of land resources deprived the economic basis for the development of farm-type settlements.

Key words: Ostroh uyezd, Volhynian Governorate, Volhynian Voivodeship, settlement, village, khutir.

REFERENCES

- Administratsiino-terytorialnyi podil U.S.R.R. pry 3-kh stupenevii systemi vriaduvannia (za danymi na 1 zhovtnia 1925 roku).* Kharkiv: Drukarnia VUTsVKU “Chervonyi druk”, 1925. (in Ukrainian).
- Bonkowicz-Sittauer, Jerzy. “Osadnictwo wojskowe.” *Rocznik Wołyński* 3 (1934): 539–550. (in Polish).
- Bratchikov, Aleksandr. “O nemetskikh koloniyakh v Volynskoy gubernii.” *Materialy dlya issledovaniya Volynskoy gubernii v statisticheskoy. etnograficheskoy. selskokhozyaystvennom i drugikh otnosheniyakh* 2 (1869): 1–17. (in Russian).
- Devyatitsotletniye pravoslaviya na Volyni. 992–1892 gg.* Zhitomir: Tipo-litografiya E. P. Lva, 1892, ch. 2. (in Russian).
- Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej* 103, poz. 52 (1922). (in Polish).
- Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego* 11, poz. 144 (1920). (in Polish).
- Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego* 3, poz. 30 (1920). (in Polish).
- Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* 16, poz. 93 (1921). (in Polish).
- Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* 4, poz. 17 (1921). (in Polish).

- Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* 4, poz. 18 (1921). (in Polish).
- Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* 49, poz. 300 (1921). (in Polish).
- Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* 68, poz. 655 (1924). (in Polish).
- Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* 97, poz. 753 (1933). (in Polish).
- Entsiklopedicheskiy slovar Brokgauza i Efrona*. Sankt-Peterburg: Tipo-Litografya I. A. Efrona, 1893, t. 10. 429. (in Russian).
- Hartleb-Wojciechowska, Zofia. "Rola i zadania samorządu na terenie województw wschodnich." *Rocznik Ziemi Wschodnich i Kalendarz na rok 1937*. Red. Ludwik Grodzicki. Warszawa: Wydawnictwo Zarządu głównego Towarzystwa Rozwoju Ziemi Wschodnich, 1939. 52–66. (in Polish).
- Hladyshchuk, Serhii. "Sprоба normalizatsii polsko-ukrainskykh vidnosyn v Zakhidnii Volyni v konteksti stanovlennia tymchasovoi administratsii Druhoi Rechi Pospolytoi (1919–1921 roky)." *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu* 40 (2014): 81–84. (in Ukrainian).
- Informatsiia raipplaniv i raivykonkomiv pro zselennia z khutoriv. 24 serpnia 1963 – 12 zhovtnia 1963. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti (dali – DAVO). Fond R-677, opys 7, sprava 463. (in Ukrainian).
- Instruktsiia dlia skladennia spysku naselenykh punktiv Lutsokoho povitu, rozporiadzhennia voievodskoho upravlinnia Ministerstva vnutrishnikh sprav i zvity kerivnykiv gmin pro spysky naselenykh punktiv i vidomosti pro zminu nazv naselenykh punktiv. 2 sichnia 1931 – 28 zhovtnia 1936. DAVO. Fond 36, opys 10, sprava 6. (in Ukrainian).
- Jarnecki, Michał. "Czesi na polskim Wołyniu w latach międzywojennych." *Mazowieckie Studia Humanistyczne* 13, no 1–2 (2012): 15–33. (in Polish).
- Karty Ostrozkoho povitu. Bez datuvannia. Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti (dali – DARO). Fond 545, opys 1, sprava 515. (in Ukrainian).
- Kofod, Andrey. *Khutorskoye rasseleniye*. Sankt-Peterburg: Tipografiya gazety "Selskiy Vestnik", 1907. (in Russian).
- Kozakevych, Mustafa. "Typy poselen na Ukrainkomu Polissi." *Materialy z etnohrafii ta mystetstvoznavstva* 4 (1959): 24–40. (in Ukrainian).
- Kryzhanovskiy, Evfimiy. *Chekhi na Volyni*. Sankt-Peterburg: Sinodalnaya tipografiya, 1887. (in Russian).
- Linde, Samuel Bogumil. *Słownik języka polskiego*. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1854, t. 1. (in Polish).
- Makarchuk, Stepan. "Zakhidna Volyn u 20–30-kh rokakh XX st. (etnosotsialni ta politychni vidnosyny v krai)." *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* 17 (2008): 226–238. (in Ukrainian).
- Makarchuk, Stepan. *Etnosotsialnoye razvitiye i natsionalnyye otnosheniya na zapadno-ukrainskikh zemlyakh v period imperializma*. Lvov: Vyshcha shkola. 1983. (in Russian).
- Makarchuk, Stepan. *Pobachene, pochute, Perezhyte: memuarni miniatiury*. Red. Roman Tarnavskiy. Kyiv: Atika, 2015. (in Ukrainian).
- Materialy po administrativno-territorialnomu deleniyu Volynskoy gubernii 1923 goda*. Zhitomir: Volynskiy gubernskiy otdel upravleniya, 1923. (in Russian).
- Natsionalni menshosti na Ukraini (reiestr selyshch)*. Kharkiv: Tsentralne Statystychno Upravlinnia USRR, 1925. (in Ukrainian).
- Nemetskiye naseleennyye punkty v Rossiyskoy imperii: geografiya i naseleniye: spravochnik*. Sostav. Viktor Dizendorf. Moskva: Obshchestvennaya akademiya nauk rossiyskikh nemtsev, 2006. (in Russian).

- Nemtsy Rossii: naseleennyie punkty i mesta poseleniya: entsiklopedicheskiy slovar*. Sostav. Viktor Dizendorf. Moskva: "ERN", 2006. (in Russian).
- Nowicki, Fortunat. *Wołyń i jego mieszkańcy w r. 1863: krótki opis gubernii Wołyńskiej pod względem geograficznym i statystycznym*. Drezno: Druk i nakład J. I. Kraszewskiego, 1870. (in Polish).
- Obzor Volynskoy gubernii za 1911 g.* Zhitomir: Volynskaya gubernskaya tipografiya, 1912. (in Russian).
- Pamyatnaya knizhka Volynskoy gubernii na 1886 god.* Zhitomir: Izdaniye Volynskogo gubernnskogo statisticheskogo komiteta, 1885. (in Russian).
- Pamyatnaya knizhka Volynskoy gubernii na 1890 god.* Zhitomir: Izdaniye Volynskogo gubernnskogo statisticheskogo komiteta, 1889. (in Russian).
- Pamyatnaya knizhka Volynskoy gubernii na 1893 god.* Zhitomir: Izdaniye Volynskogo gubernnskogo statisticheskogo komiteta, 1893. (in Russian).
- Pamyatnaya knizhka Volynskoy gubernii na 1896 god.* Zhitomir: Izdaniye Volynskogo gubernnskogo statisticheskogo komiteta, 1896. (in Russian).
- Pamyatnaya knizhka Volynskoy gubernii na 1899 god.* Zhitomir: Izdaniye Volynskogo gubernnskogo statisticheskogo komiteta, 1899. (in Russian).
- Pamyatnaya knizhka Volynskoy gubernii na 1912 god.* Zhitomir: Izdaniye Volynskogo gubernnskogo statisticheskogo komiteta, 1911. (in Russian).
- Pamyatnaya knizhka Volynskoy gubernii na 1913 god.* Zhitomir: Izdaniye Volynskogo gubernnskogo statisticheskogo komiteta, 1912. (in Russian).
- Pamyatnaya knizhka Volynskoy gubernii na 1914 god.* Zhitomir: Izdaniye Volynskogo gubernnskogo statisticheskogo komiteta, 1913. (in Russian).
- Pamyatnaya knizhka Volynskoy gubernii na 1915 god.* Zhitomir: Izdaniye Volynskogo gubernnskogo statisticheskogo komiteta, 1915. (in Russian).
- Pamyatnaya knizhka Volynskoy gubernii na 1917 god.* Zhitomir: Izdaniye Volynskogo gubernnskogo statisticheskogo komiteta, 1916. (in Russian).
- Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii*. Sankt-Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii, 1863, sobr. 2, t. 36, otd. 1. (in Russian).
- Polovi etnografichni materialy do temy "Budivselna obriadovist", zafiksovani Ziubrovskym Andriiem Viktorovychem u Slavutskomu raioni Khmelnytskoi oblasti. 12–18 lypnia 2007. Arkhiv Lvivskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Franka (dali – Arkhiv LNU imeni Ivana Franka). Fond R-119, opys 17, sprava 219-E. (in Ukrainian).
- Polovi etnografichni materialy do temy "Narodna meteorolohiia", zafiksovani Biliakovskym Petrom Volodymyrovychem u Slavutskomu raioni Khmelnytskoi oblasti. 12–23 lypnia 2007. Arkhiv LNU imeni Ivana Franka. Fond R-119, opys 17, sprava 217-E. (in Ukrainian).
- Polovi etnografichni materialy do temy "Vesilna obriadovist Volyni", zafiksovani Niemietsom Viktorom Ryshardovychem u Slavutskomu raioni Khmelnytskoi oblasti. 12–23 lypnia 2007. Arkhiv LNU imeni Ivana Franka. Fond R-119, opys 17, sprava 220-E. (in Ukrainian).
- Polovi etnografichni materialy do temy "Vzaiemodopomoha v ukrainskii silskii hromadi", zafiksovani Tarnavskym Romanom Bohdanovychem u Slavutskomu raioni Khmelnytskoi oblasti. 12–18 lypnia 2007. Arkhiv LNU imeni Ivana Franka. Fond R-119, opys 17, sprava 218-E. (in Ukrainian).
- Pro poznachennia na kartakh Volynskoi gubernii poselen, v yakykh meshkaiut inozemtsi, nadannia kart i planiv na vymohu derzhavnykh ustanov ta osib. 17 bereznia 1847 –17

- liutoho 1849. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti (dali – DAZhO). Fond. 263, opys 1, sprava 1705. (in Ukrainian).
- Rykhlik, Yevhen. “Doslidy nad chesky my koloniiamy na Ukraini.” Zapysky etnografichnoho tovarystva 1 (1925): 33–37. (in Ukrainian).
- Sbornik Zakonov SSSR i Ukazov Prezidiuma Verkhovnoho Soveta SSSR (1938 – iyul 1956)*. Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo yuridicheskoy literatury, 1956. (in Russian).
- Shmyd, Oleksandr. “Cheska kolonizatsiia Volyni u 60–70-kh rr. XIX st.” *Aktualni problemy vitchyzniano i ta vsesvitnoi istorii. Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu* 15 (2009): 88–93. (in Ukrainian).
- Siletskyi, Roman. *Silske poselennia ta sadyba v ukrainskykh Karpatakh XIX – pochatku XX st.* Kyiv: Naukova dumka, 1994. (in Ukrainian).
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1923, t. 9. (in Polish).
- Slovník ukraínskoi movy: v 11 t.* Red. Ivan Bilodid. Kyiv: Naukova dumka, 1979, t. 10. (in Ukrainian).
- Sobranie zakonov i rasporyazheniy raboche-krestianskogo pravitelstva Soyuzu Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik* 63 (1937). (in Russian).
- Spisok naseleennykh mest Volynskoy gubernii. 1887*. Zhitomir: Izdaniye Volynskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta, 1887. (in Russian).
- Spisok naseleennykh mest Volynskoy gubernii. 1899*. Zhitomir: Izdaniye Volynskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta, 1899. (in Russian).
- Spisok naseleennykh mest Volynskoy gubernii. 1906*. Zhitomir: Izdaniye Volynskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta, 1906. (in Russian).
- Spisok naseleennykh mest Volynskoy gubernii. 1911*. Zhitomir: Izdaniye Volynskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta, 1911. (in Russian).
- Spisok volostey i gmin Evropeyskoy Rossii s raspredeleniyem po prizyvnykh uchastkam dlya otbyvaniya voinskoy povinnosti: po svedeniyam k 1 yanvarya 1875 goda*. Red. Mikhail Rayevskiy i Mikhail Musnitskiy. Sankt-Peterburg: Tipografiya Ministerstva vnutrennikh del, 1875. (in Russian).
- Spisok volostey Ukrainskoy Sotsialisticheskoy Sovetskoy Respubliki (prilozheniye k skhematicheskoy administrativnoy karte Ukrainy. izdannoy Ts.S.U. Ukrainy po dannym na 15.10.1921 g.)*. Kharkov: Tipografiya Komanduyushchego vsemi vooruzhennymi silami Ukrainy, 1921. (in Russian).
- Spysky silskykh rad i khutoriv Volynskoi oblasti. 1950. DAVO. Fond R-6, opys 8, sprava 109. (in Ukrainian).
- Spysok naselenykh punktiv i karta Lutskoho povitu. 1919–1939. DAVO. Fond 36, opys 1, sprava 2974. (in Ukrainian).
- Spysok naselenykh punktiv u gminakh Rivnenskoho povitu. 1930. DARO. Fond 30, opys 14, sprava 58. (in Ukrainian).
- Spysok poselen Kyivskoi okruhy*. Kyiv: Kyivskiy Okruzhnyi vykonavchyi komitet robotnychkykh, selianskykh ta chervonoarmiyskykh deputativ, 1926. (in Ukrainian).
- Stelmakh, Hryhoriy. *Istorychnyi rozvytok silskykh poselen na Ukraini*. Kyiv: Naukova dumka, 1964. (in Ukrainian).

- Teodorovich, Nikolay. *Istoriko-statisticheskoye opisaniye tserkvey i prikhodov Volynskoy eparkhii*. Pochayev: Tipografiya Pochayevo-Uspenskoj Lavry. 1890. t. 2. (in Russian).
- Tutkovskiy, Pavel. "Antropogeograficheskiye etyudy po Volyni." *Trudy Obshchestva issledovateley Volyni* 13, vyp. 1 (1915): 79–128. (in Russian).
- Ukaz Prezidiuma Verkhovnoho Soveta USSR ob obrazovanii Lvovskoy. Drogobychskoy. Volynskoy. Stanislavskoy. Tarnopolskoy i Rovenskoy oblastey v sostave URSS. 27 listopada 1939 r. Dostup otrimano 25 bereznia 2015 r. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/32-01>. (in Russian).
- Ukazatel volostey (gmin). stanov i gorodov Rossiyskoy imperii s oboznacheniyem rasstoyaniy do blizhayshikh stantsiy zheleznykh dorog i parokhodnykh pristaney*. Sankt-Peterburg: Tipografiya gazety "Selskiy Vestnik", 1914. (in Russian).
- Ukrainska RSR. Administratyvno-terytorialnyi podil na 1 veresnia 1946 roku*. Kyiv: Ukrainske vydavnytstvo politychnoi literatury, 1947. (in Ukrainian).
- Vermenych, Yaroslava. "Reformuvannia administratyvno-terytorialnoho ustroiu URSS u 20–30-kh rr.: prorakhunky y uroky." *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky* 10 (2003): 82–92. (in Ukrainian).
- Vidomosti pro inozemnykh poselentsiv Dubenskoho povitu. 1903. DAZhO. Fond 70, opys 1, sprava 857. (in Ukrainian).
- Vidomosti pro inozemnykh poselentsiv po 1-ii myrovii dilnytsi Volodymyr-Volynskoho povitu. 1903. DAZhO. Fond 70, opys 1, sprava 855. (in Ukrainian).
- Vidomosti pro inozemnykh poselentsiv po 2-y myrovii dilnytsi Zhytomyrskoho povitu i 2-y myrovii dilnytsi Novohrad-Volynskoho povitu. 1903 r. DAZhO. Fond 70, opys 1, sprava 858. (in Ukrainian).
- Vidomosti pro inozemnykh poselentsiv Zaslavskoho povitu. 1903 r. DAZhO. Fond 70, opys 1, sprava 860. (in Ukrainian).
- Vidomosti pro inozemnykh poselentsiv, yaki meshkaiut u Novohrad-Volynskomu poviti. 1903 r. DAZhO. Fond 70, opys 1, sprava 864. (in Ukrainian).
- Vidomosti pro inozemnykh poselentsiv, yaki meshkaiut v Kremenetskomu poviti. 1903 r. DAZhO. Fond 70, opys 1, sprava 862. (in Ukrainian).
- Vidomosti pro inozemnykh poselentsiv, yaki meshkaiut v Ostrozkomu poviti. 1903 r. DAZhO. Fond 70, opys 1, sprava 866. (in Ukrainian).
- Volosti i vazhneyshiy seleniya Evropeyskoy Rossii: po dannym obsledovaniya, proizvedennogo statisticheskimi uchrezhdeniyami Ministerstva vnutrennikh del*. Sankt-Peterburg: Izdaniye tsentralnogo statisticheskogo komiteta, 1885, vyp. 3. (in Russian).
- Volynskiy eparkhialnyye vedomosti. Chast neofitsialnaya* 29 (1886). (in Russian).
- Vrublevskiy, Oleksandr ta Volodymyr Artemenko. *Terytorialna reforma: vid modeliuvannia do realizatsii: informatsiini materialy dlia Khmelnytskoi oblasti*. Kyiv: Instytut hromadianskoho suspilstva, 2006. (in Ukrainian).
- Wołyński Dziennik Wojewódzki* 1 (1936). (in Polish).
- Yaroshevich, Andrey. *Ocherk khutorskikh khozyaystv Kiyevskoy gubernii*. Kiyev: Tovarishchestvo "Pechatnya S. P. Yakovleva", 1911. (in Russian).
- Yaroshevych, Andrii. *Administratyvne raionuvannia Kyivshchyny*. B. m., b. r. (in Ukrainian).
- Zabelin, Aleksandr. *Voyenno-statisticheskoye obozreniye Volynskoy gubernii*. Kiyev: Tipografiya Shtaba Kiyevskogo voyennogo okruga, 1887, ch. 1. (in Russian).
- Zbirnyk uzakonen i rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy* 18–19 (1923). (in Ukrainian).

- Zbirnyk zakoniv ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy* 14 (1930). (in Ukrainian).
- Zbirnyk zakoniv ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy* 3 (1931). (in Ukrainian).
- Zbirnyk zakoniv ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy* 5 (1932). (in Ukrainian).
- Zbirnyk zakoniv ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy* 4 (1935). (in Ukrainian).
- Zbirnyk zakoniv ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy* 13 (1935). (in Ukrainian).
- Zhyviuk, Andrii. “Sutsilna kolektyvizatsiia i zselennia khutoriv yak instrument prymusovoi radianizatsii zakhidnykh oblastei URSR.” U *Reabilitovani istoriieiu. Rivnenska oblast*. Upor. Andrii Zhyviuk ta in. Rivne: PP DM, 2014, kn. 4. 5–16. (in Ukrainian).

Рецензія надійшла до редколегії 11.05.2015

Прийнята до друку 10.09.2015